

Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття

Століття, яке передувало XIX-му, як, зрештою, і раніші, в історії древнього волинського Острога було часом непростих випробувань: військові кампанії, розруха та спустошення, пожежі [1]. Разом із тим – поділеність, а відтак низка власницьких змін та перипетій, котрі, безперечно, теж поступово накладали відбиток і на соціально-економічне становище міщан, і на зовнішній вигляд містечка. Ось і в першій третині XIX ст. між черговими дідами Острога та деяких його передмість постала незгода щодо меж, завдяки котрій, як не парадоксально, ми сьогодні у змозі представити загалом важливі відомості з деяких аспектів тогочасної міської топографії. Зважаючи на те, що проблема поділеності міста на цей час набула ознак трохи інших, відмінних од тих, котрими характеризувалися XVII та XVIII століття, з'ясуймо хоча б у загальних рисах її генезу.

* * *

На початку XVII ст., у 1603 р., Острог укупі з належними йому селами був поділений надвоє між синами Костянтина-Василя Острозького – Янушем та Олександром [2]. Після смерті в 1620 р. краківського каштеляна Януша Костянтиновича належна йому частина міста, згідно з волею магната, набула статусу ординатської [3] (від слова «*ординація*» (інакше – «*майорат*»)) – порядок спадкування маєтків, при якому вони повинні були передаватися від власника до власника неподільно [4]); друга ж частина 1621 року відійшла донці вже покійного на той час Олександра Острозького – Анні-Алоїзі [5], заміжній за великим литовським гетьманом Яном-Каролем Ходкевичем.

Позаяк краківський каштелян на той час уже не мав прямого спадкоємця, майорат відійшов до спорідненої з Острозькими родини Заславських. Першим із черги ординатом став Франциск, по ньому – Владислав-Домінік та останнім – Олександр-Януш. З його відходом за межу в 1673 р. чоловіча лінія династії припинилася. Згідно з волею Я. К. Острозького, в такому випадку ординація повинна була перейти до спадкоємця підчасного Великого князівства Литовського Януша Радзивіла, сина його рідної сестри Катерини, а якщо не виявиться й такого, то до котрогось із обраних на коронному сеймі кавалерів Мальтійського ордену [6]. Проте таке положення ординації, начебто, не було схвалене сеймом [7]. Маєтки спочатку потрапили до князя Дмитра

Вишневецького (1631-1682) [8], чоловіка Теофілі-Людвіки з Заславських (1654-1709), рідної сестри останнього ордината, а згодом – Юзефові-Каролу Любомирському (1638-1702), другому чоловікові тієї ж Теофілі-Людвіки, після чого до рук їх єдиного сина Олександра-Домініка (перед 1693-1720); далі – доньці Любомирських Юзефі-Марії (Маріанні) (1693-1729), дружині Павла-Кароля Сангушка та, нарешті, її синові Янушові-Олександрові Сангушкові (пом. 1775) [9].

Вирішальною подією в історії Острозького майорату стала Колбушовська трансакція від 7 грудня 1753 р., у результаті котрої останній ординат, надвірний маршалок Великого князівства Литовського Януш Сангушко, крім іншого, відступив свою частину Острога й низку належних до нього сіл на користь великого коронного канцлера Яна Малаховського [10]. Невдовзі, 13 березня 1754 р. в Луцькому гроді відбулося представлення інтромісії (від слова «*intromissio*» – введення у володіння нерухомістю; документ про це введення [11]) до згаданих маєтностей. Нові володіння коронного канцлера обіймали не саму лише половину Острога, а й передмістя та осібно село Бельмаж, що належало до Межирича [12]. В новій власності постординатська частина Острога перебувала, напевно, до смерті Яна Малаховського, котра наступила 22 червня 1762 року [13]. Нащадками канцлера були його сини Миколай, Станіслав, Антоній та Яцек (Гіацинт) [14].

Не знаємо достеменно, чи всі четверо братів були співвласниками Острога, чи ні. Якщо навіть і так, то з часом провідну роль, напевно, посів Станіслав Малаховський (1736-1809), коронний референдар та маршалок чотирилітнього сейму. Чи не найяскравішим його вчинком стало надання/ повернення 10 вересня 1786 р. містові міського права [15]. Разом із тим, 1790 року Малаховський впровадив у своїх острозьких маєтках загальне переведення селян на чинш, що набуло того часу загального визнання [16].

Закінчення XVIII ст. виявилось доленосним як в історії Речі Посполитої загалом, так і Волині зокрема. Згідно з маніфестом російської імператриці Катерини II від 27 березня 1793 р. Волинь було приєднано до Російської імперії. Указом від 1 травня 1795 року на цій території утворено Волинську, Подільську та Брацлавську губернії [17]. 5 липня того ж року прийнято рішення, що Волинська губернія складатиметься з 13 округів, або ж повітів, в тому числі й Острозького [18], а ще одним указом, даним того ж дня, в Острозі передбачалося «*для отправления правосудия... до времени устройства и в сих Наместничествах уездных городов... учредитъ окружные Присутственные места, какие где по роду обитателей быть должны, в местечках, от коих присвоятся округам наименования: Волынской губернии: в... Остроге...*» [19].

Остаточний поділ Волинської губернії на 12 повітів, в числі котрих був і Острозький, схвалено 29 серпня 1797 р., вже в період правління імператора Павла I [20].

11 червня 1793 р. маршалок продає належну йому частину міста з передмістями Бельмажем і Татарською вулицею та Острозький ключ своєму племінникові, новгородському старості Тадеушові Чацькому [21]. По короткому часі маєтки останнього, як зазначає С. Кардашевич, були конфісковані з огляду на те, що староста не з'явився до присяги російській імператриці [22]. 1 січня 1795 р. Катерина II пожалувала графу Іванові Євстахійовичу Ферзену, в майбутньому генералові від інфантерії [23], з маєтків Чацького Острозький ключ за винятком 188 осіб з огляду на влаштування тут окружного міста [24].

Описана ситуація, попри зовнішню зрозумілість, є до певної міри заплутаною. Маєтки Чацького, зважаючи на поступок новгородського старости супроти нової держави, підпали секвестру, а до списку казенних, за деякими міркуваннями, потрапили помилково, відтак і Ферзенові надані неправомірно. Розуміючи це, генерал, як зазначається в одному з видань, відмовився від пожалування [25]. З іншого боку, знаємо про низку підготовчих заходів та про те, що 10 травня 1796 р. відбулося фактичне подання маєтків для Ферзена [26].

Між тим, 30 січня 1796 р. з'являється «Указ о возвращении Тадеушу и Михаилу Чацким имений их, находящихся в казенном управлении», в якому значилося, що частина останніх *«пожалована уже от Нас разным чином за службы, а другая остается еще в казенном управлении. Сию последнюю часть равно как и то их Чацких имение, которое секвестровано во вновь приобретенных Нами землях, из единственного Нашего милосердия повелеваем возвратить им Чацким, с тем однакож, что как они не могут оставаться в Империи Нашей, то и должны ствуют те имения свои продать подданным Нашим, на что определяется им срока от дня вступления во владение два года...»* [27].

Невдовзі ситуація змінилася. Після сходження на престол Павла I, 19 грудня 1796 р. з'явився указ, згідно з яким для братів Чацьких поверталися деякі населені пункти та дозволялось не продавати своїх маєтків, як це було передбачено у згаданій вище імператорській волі [28]. Тадеушові Чацькому поверталась секвестрована частина Острога, щоправда без Бельмажа, Татарської вулиці та частини Межирича, котрі відійшли Ферзенові. Поміж згаданими особами за ці три частки маєтку зав'язалася судова тяганина, котру перший так і не виграв [29]. Врешті-решт Чацький 30 грудня 1800 р. [30] трансакцією у Боремлі продав свою частину міста (без згадки про передмістя) власникові іншої частини Острога – Каролу

Яблоновському (між іншим, одруженому із родичкою першого – Теклею з Чацьких із Боремльської лінії [31]). У зазначеній трансакції містився пункт, котрий гласив, що Яблоновський придбає і маєтності, привласнені Ферзенем, якщо Чацький виграє процес [32].

Після угоди того ж дня, місяця й року, там же в Боремлі, між згаданими сторонами було укладено резигнаційний контракт, у якому без жодної згадки про спір із Ферзенем Чацький продає Яблоновському половину Острога з передмістями, формулюючи це так: «*z całą obszernością, jaka teraz istotnie do tych dóbr należy, lub jaka podług praw oryginalnych do połowy tegoż miasta Ostroga należeć powinna, z prawem windykowania tychże należności od kogokolwiek nieprawnie przywłaszczonych*». З укладенням такого контракту князь Яблоновський 17 квітня 1801 року дня ввійшов у володіння іншою половиною Острога з передмістями, про що засвідчувала інтромісія, визнана перед земськими актами Острозького повіту [33]. Від 1603 р. минуло майже два століття, аж поки більша частина міста знову об'єдналася під зверхністю одного власника, хоча згадані вище передмістя продовжували перебувати в руках іншого господаря.

У 1800 році помирає Іван Ферзен. Невдовзі його спадкоємець, син, дійсний камергер двору Карл Ферзен 5 липня 1802 р. продає батьків Острозький маєток новому власникові – російському сенаторові, графу Юзефові-Августові Ілінському «*w takiej obszerności, jaką inwentarz okaże, i jak JW. graff Ferzen władał, zostawując prawo JW. graffowi Ilińskiemu wszystkie oderwane przynależności i zbiegłych poddanych odzyskiwać*» [34]. Від 16 травня 1803 р. до 29 січня 1804 р. тривав ще один процес, розпочатий Чацьким супроти Карла Ферзена та Августа Ілінського щодо самовільного забрання колись Іваном Ферзенем належних Чацькому маєтків [35]. По тому мали місце ще деякі маєткові незгоди між Яблоновським та Ілінським, аж нарешті дійшло до розмежування їх Острозьких володінь [36].

* * *

Дотепер в полі нашої основної уваги знаходилась та частина Острога, яку традиційно називають ординатською і яка 1603 р. дісталась Янушеві Острозькому. Вже відзначалося, що інша половина в 1621 р. відійшла доньці Янушевого брата, Олександра Острозького – Анні-Алоїзі Ходкевичевій, котра володіла нею до смерті у 1654 році [37]. З часом бачимо цю частину Острога та належні до неї села у власності сина її покійної рідної сестри Катерини Замойської – Яна «Собіпана» (1627-1665) [38]. З податкового документу від 1662 р. довідуємося, що Янові Замойському в Острозі належали половина Старого й Нового міст, а

також половина передмістя Каролін – сумарно 29 дворів (чому половина Нового міста та передмістя – сказати важко) [39].

Після смерті Замойського Острогом певний час володів син Олександра Конецпольського та Йоанни-Барбари з Замойських (1626-1653) – коронний обозний та краківський каштелян Станіслав Конецпольський (після 1643-1682) [40]. Безпотомно помираючи, останній у 1682 р. відписав власні маєтки, серед яких була й частина Острожчини, своєму дядькові Янові-Олександру Конецпольському (пом. 1719) [41].

Цей Конецпольський не затримав Острожчину на довго, продавши її 8 липня 1690 р. великому коронному гетьманові Станіславу-Яну Яблоновському, про що засвідчилось у Львівських актових книгах [42]. Землі в черговий раз отримали нового власника та господаря. Помер гетьман 3 квітня 1702 року [43], а вже 29 квітня у Львові було споряджено документ, згідно з яким маєтки Яблоновського розподілялися між його синами – Яном, Олександром та Станіславом, при цьому Острозький ключ діставався першому з них [44].

Ян-Станіслав Яблоновський (1669-1731) обіймав уряд руського воєводи. Його маєток по батькові налічував 7 міст і містечок, а також 95 сіл, щоправда все воно було доволі обтяжене боргами [45]. Після нього Острожчиною, найпізніше з 1729 р. [46], володів його син – равський воєвода Станіслав-Вінцентій (1694-1754) [47]. Як зазначав С. Кардашевич, поміж трьома нащадками руського воєводи в 1737 р. у Львові відбувся поділ маєтків: Станіславо-Вінцентію відійшов Кривин, Янові-Каєтанові – Підкамінь, а Дмитрові дістався Острог із належними до нього селами [48]. Згодом, як можна зрозуміти з трохи непослідовних спогадів Станіслава-Вінцентія та враховуючи відомості, наведені Кардашевичем, Дмитро поступився Острогом і на 1744 р. місто знову перебувало у равського воєводи [49].

Як указував згаданий вище історик, по Станіславо-Вінцентію Острогом заволодів його рідний брат Ян-Каєтан (1699 чи 1700-1764), брацлавський воєвода та родич Лещинських, а відтак споріднений із французьким двором; він уважав себе риним з монархами, оголошував маніфести подібно до удільних князів, постійно послуговувався титулом «князь на Острозі». Помер в тому ж місті 5 березня 1764 року [50]. В актах Острозького парафіяльного костьолу є згадка про те, що на 1741 р. кілька будинків, котрі належали до костьольної юридикки, забрав собі «чигиринський староста» Ян-Каєтан Яблоновський [51].

На жаль, тогочасні маєткові перипетії є не зовсім чіткими. Після смерті Яна-Каєтана якість відношення до Острога міг мати син згаданого вище руського воєводи Яна-Станіслава Яблоновського – ковельський

староста Дмитро Яблоновський (1706 – перед 1789) [52], а також син Станіслава-Вінцентія – Антоній-Варнава, хоча місто, швидше за все, перебувало в пожиттєвому триманні дружини Яна-Каєтана – Анни з Сапегів (1728-1800) [53]. Річ у тім, що, за Кардашевичем, між 1768 і 1772 рр. трапляються надання, котрі стосуються Острога, затверджені Антонієм-Варнавою [54]; знаємо також, що у триманні Антонія-Варнави з 1775 р. була частина міста, колись іменована єзуїтською юридикою [55]. Станом же на 1795 р., як відзначається у ревізській казці, частина міста належала дідичному власникові, краківському каштелянові і кавалеру Антонію-Варнаві Яблоновському та ковельським старостичам – Юзефові та Станіславові Яблоновським, при цьому перебувала в дожиттєвому триманні брацлавської воєводиної, дружини Яна-Каєтана Яблоновського (в документі помилково найменованої «донькою Яблоновською») та актуальній *посесії* белзького земського регента Томаша Яновича Закашевського за заставним правом з 1795 терміном на три роки [56]. Згодом Острог став власністю іншого сина Дмитра Яблоновського – Кароля (1768-1841), вже відомого нам ковельського старости та маршалка однойменного повіту [57].

* * *

Яким же був «зовнішній» вигляд міста в першій третині XIX століття? Що можна сказати про його вулиці та характер забудови? Що відомо про острозькі урбаноніми того періоду? Зрештою, наскільки його тогочасне «обличчя» нагадувало чи не нагадувало Острог доби розквіту в другій половині XVI – на початку XVII століття? Аби вичерпно відповісти на ці та інші запитання, необхідно в'яснити чималу кількість нюансів острозької міської топографії та соціотопографії. Ми ж, принаймні, зупинімось на загальних аспектах окресленої проблеми.

З'ясування останньої природно розпочати з опрацювання картографічних джерел тієї доби. Значний внесок у їх вивчення та залучення до наукового обігу вже зроблено П. Ричковим [58] та О. Михайлишин [59]. Знані на сьогодні плани Острога межі століть назагал не високої точності та, здебільшого, мало чим принципово різняться між собою. З такого комплексу ми обрали документ за назвою «*План Города Острога*» [60], створений у 1798 році [61]. Значно ретельнішим та вірогіднішим є план міста від 1833 року [62]. На жаль, з 10 аркушів документа опублікованим є лише дев'ятий, відтак познайомитись із ним у повноті ми не змогли. Щоправда, навіть фрагмент у сумі з науковими опрацюваннями цього комплексу є важливим джерелом для вивчення міської топографії цієї доби. Інформацію картографічних документів,

за можливості та при потребі, доповнюватимемо іншими джерельними відомостями.

Відтак, у кінці XVIII – на початку XIX ст. з Острога виходило п'ять головних трактів: до Дубна, Новограда-Волинського, Ізяслава, Кременця та до с. Розважа [63]. Примітно, що ці шляхи у джерелах не мали постійних найменувань. Так, до прикладу, дорога до Новограда-Волинського йменується також *«вельбуйская дорога»* [64], а дорога до Розважа – *«ровенская дорога»* [65].

Мережа міських вулиць у першій половині XIX ст. частково підпорядковувалась указаним шляхам сполучення. Так, у документах згадується *«улиця, пролегаючая из города Дубна в город Заслав»* [66] та *«улиця, идучая из городов Дубна и Заславля до г. Житомира»* [67]. Неодноразово натрапляємо на історичні для міста урбаноніми *Татарська вулиця* [68], *Бельмазька вулиця* [69]; є повідомлення про *Межирицьку вулицю* [70], *Бельмазьку низьку* [71] та *Вельбівненську («Вильбуинская») вулицю* [72]. Напевно, увесь час протягом XIX й до початку XX ст. вулиця, котра сьогодні здебільшого збігається з пр-том Незалежності, називалась *Дубенською* [73]. Часто локалізація нерухомості в місті носила описовий характер: *«деревянный дом, построенный при дороге, ведущей к приходскому римско-католическому костелу, по левой стороне к западу в недалеком расстоянии от церкви, называемой Соборная, а с правой стороны чрез дорогу к северу тоже церкви, называемой Николаевской, к югу от дома церковного, принадлежащего к Соборной церкви»* [74]; в іншому випадку ситуативна прив'язка стосувалась *«дороги, идуцей от острожской вольной аптеки к каменному дому доктора медицины Волковинского [75]»* [76]; згадується й будинок *«возле пивоварни при речке Грабарка»* [77]. В центрі Острога знаходилась ринкова площа, або ж ринок [78]. Примітно, що на плані 1798 р. не вказується як окремий об'єкт міська ратуша – її, напевно, в той час уже не існувало [79].

У джерелах цієї доби Острог традиційно поділяється на Старе та Нове місто [80]. Разом із тим, на 1795 р. є згадка, що частина міста раніше входила до ординатських маєтків: *«...części Starego miasta Ostroga z liczby dóbr ordynacyi Ostrogskiej, z której płaci się do Skarbu według dawniejszego Rzeczy Pospolitej postanowienia osobnego podatku, zwanego ordynackim...»*, а потім належала Т. Чацькому, у котрого, як ми пам'ятаємо, її було конфісковано [81]. Юридично-господарська пам'ять про належність половини міста до ординації зберігалася ще навіть у 1834 р. В одному із джерел говориться: *«...владения князя Карла Яблоновского ординацкой части»* [82].

Природньо, що окремі дільниці міста теж мали свої найменування, як от: *«юрідика, колись єзуїтська»* [83] (найімовірніше, знаходилась

північніше острозького середмістя та західніше будівлі поезуїтського комплексу); *юрідика*, що належала римо-католицькому парафіяльному костюлу [84]; ревізька казка від 1795 р. згадує міську дільницю за назвою *Кордишівка* (тоді знаходилась у діличному володінні брацлавського підсудка Антонія Бжозовського) [85], локалізація котрої поки що невідома; тим же документом в Острозі йменується терен *Вулька*, котрий знаходився на Загородді та певний час за заставним правом перебував у посесії Межиріцького францисканського монастиря [86], а з 22 квітня 1802 р., після трансакції з настоятелем конвенту, відійшов у володіння Кароля Яблоновського [87]; відома нам справа про встановлення міських меж згадує: *Бельмаж* [88] (котрий не мав однозначного статусу, йменуючись то передмістям чи вулицею, то селом [89]), *Красну гору* (в документі, крім іншого, йдеться також про Красногірський кагал) [90], містечко *Кідер-Відер*, зведене Ілінським на Бельмазьких ґрунтах під Острогом [91]. Трошки раніше, на 1750 р., у наданні ченцям-капуцинам фігурує плац, названий *Віляновським* [92].

В північно-західній частині міста на планах 1798 р. та 1833 р. ще чітко проглядається земляний вал із кількома виступами, який, щоправда, за спостереженням П. Ричкова, «в першій третині XIX ст. ... почав інтенсивно нищитися через втрату свого первісного призначення» [93]. Ще одна важлива складова міських укріплень – мурі – з кінцем XVIII ст., як видається, теж починає втрачати своє первісне призначення, хоча в тогочасних джерелах вони ще згадуються [94]. На плані 1798 р. під назвою «*ворота*» представлено дві колишні міські брами – Луцьку й Татарську [95], котрі раніше входили до системи міських укріплень. При цьому видно, що Луцька брама (котра в першій половині XIX ст. іменувалась Дубенською [96]) на той час вже втратила свою первісну функцію – дорога йшла вбік від неї, напевно приблизно так само, як і зараз [97]. На опублікованому фрагменті плану 1833 р. при виїздах з міста в північному, західному та східному напрямках зазначені застави [98]. Фактично ж, як повідомляє опис Острога від 1843 р., застав було п'ять: Заславська, Бельмазька, Новоград-Волинська, Дубенська та застава Татарської вулиці [99].

Серед споруд релігійного призначення в Острозі у першій третині XIX ст. ще існували: Першокласний Преображенський монастир, котрий розмістився у поезуїтському комплексі [100]; будівля кляштору кармелітів, де наприкінці XVIII ст. знайшли тимчасовий осідок повітові установи [101], а в 20-х рр. XIX ст. у храмі функціонувала належна армійському відомству православна церква [102]; капуцинський монастир [103], римо-католицький костюл [104], руїни Богоявленської церкви на Замковій горі

[105], православний Успенський собор [106], Воскресенська православна церква на Новому місті [107], православні Миколаївська [108] та Параскево-П'ятницька [109] церкви, єврейські синагоги [110]. У місті на той час було кілька кладовищ: православні на Бельмажі та на Зарванні, католицькі при парафіяльному костьолі та при капуцинському монастирі, єврейське кладовище [111].

Забудова міста того часу, як і раніше, була здебільшого дерев'яною. Ю. Крашевський, відвідавши Острог у першій половині XIX ст., написав: «Місто складається з кількох вулиць і в переважній більшості дерев'яних будинків» [112]. За М. Близняком, наприкінці XVIII ст. останніх тут налічувалось 713 (за іншим джерелом – 714 [113]), і лише 53 були мурованими [114]. На плані 1833 р. відзначено наявність у місті 684 дворів [115]. Поряд із руїнами старого замку, на першу третину XIX ст. примітним в Острозі став палацовий комплекс Кароля Яблоновського з оранжереєю, що розмістився на захід від Замкової гори [116]. Населення міста на кінець XVIII ст. становило 4 098 осіб [117]. У 1835 р., за відомостями П. Ричкова, тут проживало 3 300 мешканців [118]. Своєю чергою, кількість острожан у 1845 р. становила 9 415 чол. [119].

Локальні гідроніми на плані 1798 р. представлені річками Грабаркою, Гнилою (тепер не існують), Горинню та Вілією [120]. На плані 1833 р., крім зазначених, згадуються річки Різянка, Дубська, струмки Вирок, Пищик, Прогний, озеро Тебенець, т. зв. Віліянські рівчаки, болото Очеретки [121]. Знаємо, що в Острозі було озеро, зване Круглим, «р'чка с правой стороны от бельмажского кладбища протекающая до р'чки Тетеровки или Грабарки» а також річечка, котра брала свій початок з колодязя на Татарській вулиці [122].

* * *

Історична топографія міста – це, насамперед, результат його звичного, буденного життя, розвитку чи/та занепаду з урахуванням того, що певного часу один чи більше зі звичних або ж навпаки – екстраординарних чинників могли стати детермінуючими й за відносно короткий строк якісно змінити такі складові населеного пункту, як от: забудову, лінію оборони, гідрографічну мережу тощо. На жаль, комплексного спеціального дослідження острозької топографії з точки зору факторного впливу на її формування поки що немає. Відтак, спробуємо, принаймні, представити штрихи до майбутнього з'ясування проблеми, умовно поділяючи визначальні чинники на *людські* та *інші*.

Однією з категорій сукупності, представлені нами узагальнено як людські фактори, є та, що безпосередньо пов'язана з людською волею,

її бажаннями та осмисленими діями. До прикладу, 1750 р. острозький ординат Януш Сангушко надав плац і ґрунт поблизу міста для зведення капуцинського кляштору [123], який став чи не найпершою мурованою спорудою за межами західного оборонного валу та розширив міську забудову в цьому напрямку. Своєю чергою, як зауважив П. Ричков, на плані 1833 р. «добре видно, як ченці-капуцини, засипавши оборонний рів і розривши в одному місці земляний вал, влаштували собі зручний зв'язок з центром міста» [124]. Не виключено, що вони були першими, хто розпочав цілеспрямоване нищення цього сегмента оборони.

Втрата функціональної потреби поступово призводить до руйнування й острозьких міських мурів. Юзеф-Ігнацій Крашевський у своїх подорожніх нотатках відзначив: «*Stanęliśmy na szczęście w dość porządną karczmie, naprzeciw zrujnowanej i nigdzie nie wiodącej bramy dubieńskiej. Dawniej stała ona w murach otaczających miasto, na których gruzach zbudowana i ta karczma...*» [125]. Про те, що на середину XIX ст. мурована оборонна лінія була сильно знівельована, свідчить і повідомлення Миколи Костомарова від 1844 р.: «*Есть и вал посреди города и обломки стен*» [126]. Буквально майже в той самий час і Яким Перлштейн повідомив широкому загалові: «*...от обозначенной нами каменной стены теперь можно найти местами только едва заметные следы*» [127].

Ще один, доволі яскравий, приклад, щоправда з другої половини століття, представлений Орестом Левицьким відносно будівель єзуїтського колегіуму: «*...Из этого материала были построены в Остроге: здание учительской семинарии, колокольня при церкви местного Кирилло-Мефодиевского братства и несколько частных домов. При этом, как водится, огромное количество материала подверглось всеобщему расхищению, так что в редком из острожских дворов вы не увидите сарая, хлева или другой хозяйственной постройки, сложенных из старинных кирпичей. Во время моего посещения Острога летом прошлого 1882 г. я еще застал уцелевшими два громадных корпуса коллегиатского здания; но ломка продолжается и по-ныне...*» [128]. Своєю чергою, Юзеф Дунін-Карвіцький про острозькі пам'ятки трохи згодом повідав: «*Lecz niestety są to już wszystko smutne ruiny, rozbierane... na cegłę, bo Ostróg równie jak i Luck, miastem ruin nazwaćby należało*» [129].

Відчутний вплив на урбаністичну зовнішність мали збройні події. Так, Острог кінця XVIII ст. став мимовільним заручником польсько-російського збройного протистояння [130]. У праці Кардашевича згадується про те, що під час гарматного обстрілу міста росіянами дві кулі ув'язли в стіні синагоги, а одна потрапила всередину й при цьому не спричинила шкоди для присутніх там євреїв. Цю кулю вони підвісили в

синагозі як пам'ятку [131]. Щоправда, більш конкретних відомостей про обсяг тогочасних руйнацій у місті поки що не маємо.

На початку XIX ст., коли тривав процес між Августом Ілінським та Каролом Яблоновським про межі, граф Ілінський річечку Грабарку, з тієї причини, що заливає належні йому під Межиричем сіножаті, через викопаний на своєму ґрунті рів наказав спрямувати (у Кардашевича – sruścić) до Вілії. Відтак, перестав функціонувати замковий млин, після чого в 1843 р. його взагалі розібрали [132].

Ще одним визначальним чинником трансформації міського обличчя наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст., у своїй абсолютній більшості, якщо не цілком, пов'язаним із людським фактором, були пожежі. Їх здобиччо ставали і дерев'яні, й муровані об'єкти урбаністичної забудови. При цьому дерев'яні будівлі вкупі з вітром ставали каталізатором нищівної огненої хвилі. Так, до прикладу, *«от происшедшего из города Острога 1797 года июля 15 числа, в 11 часу пополудни, сильного с ветром пожара»* зазнала, крім іншого, руйнації й будівля Преображенського монастиря [133]. Навесні 1803 р. в місті погоріли торговельні лавки [134]. Чергова вогнена стихія прокотилася містом після того, як 2 липня 1809 р. о першій годині дня в південно-західній частині Острога, у єврейських кварталах, розпочалася пожежа, яка, знову ж таки, значно посилювалася вітром. За дві години згоріла більша і *«знатнейша»* частина населеного пункту [135]. Палаюче нещастя охопило місто й 18 квітня 1821 року [136]. С. Кардашевич у своїй праці згадує також про пожежі 1825, 1838, 13 липня 1848 років [137] та повідомляє, що у вересні 1841 року згоріла оранжерея князя Яблоновського [138]. Примітно, що в одній із острозьких судових справ середини XIX ст. ми натрапили на вимогу, аби будинки зводились не ближче 20 сажнів від церкви, фактично ж згадані там будівлі, побудовані *«в... 1847 году, после высочайше утвержденного уже плана городу Острогу, отстоят от церкви только в 40 локтях...»* [139]. Масштаби господарських руйнацій та втрат міста в результаті пожарів за якихось півстоліття можна лише уявити, а до того ж додавалися й людські життя!.. [140].

В першій половині XIX ст., щоб упорядкувати міську забудову на засадах регулярності, створюється проектний «План Волынской губернии города Острога составлен 1845 года», котрим передбачалось *«докорінне перепланування майже усієї вуличної структури міста, за винятком головних, історично усталених напрямків»* [141]. Відтак, маємо справу з прикладом ще одного людського чинника – владно-адміністративного. Як відзначив П. Ричков, *«втілення цієї ідеалізованої розпланувальної схеми не могло не наштовхнутися і фактично наштовхнулося на активний*

спротив острозьких міщан та землевласників» [142]. Разом із тим, син уже відомого нам Кароля Яблоновського – Карл Карлович Яблоновський, дозволяючи в 1849 р. одному з острозьких євреїв звести на місці згорілого у 1848 р. «кагального дому» будинок, указував, що такий повинен бути збудований «согласно высочайше утвержденному для города Острога плану» [143]. Не виключено, що так і сталося.

Вплив *не-антропогенних* факторів на топографію та забудову чи господарські об'єкти у стосунку до Острога вивчені ще менше. Знаємо, що в кінці 1819 р. під вагою снігу частково впав дах на будівлі Преображенського монастиря [144] та що у березні 1845 р. велика повінь знесла в Острозі мости, греблі та млини [145]. Разом із тим, доволі буденним, але дієвим чинником був час та погодні умови. З цього приводу вдало та образно висловився Пантелеймон Куліш, побувавши в місті у 1847 році: «Время, дождь и ветры крошат здания с необыкновенным вкусом» [146].

* * *

Після доволі значного відступу повернімося знову до того, що в першій третині XIX ст. між черговими дідами Острога та деяких його передмість, а саме – згаданими вище Каролем Яблоновським та Августом Ілінським, постала незгода щодо меж їх володінь у місті. Не вдаючись у подробиці цього затяжного конфлікту, окреслимо лише його ключові події.

Так, після судових розглядів 25 жовтня 1824 р. з'явився декрет підкоморського суду з описом так званих *дукту* й *редукту* – меж, котрі були вказані відповідно Ілінським та Яблоновським. По тому наказано покликати геометрів для зняття плану Острога та нанесення цих меж, що й було зроблено 19 липня 1825 р. за участю зі сторони графа Ілінського Міхала Холевінського, а від князя Яблоновського – Щепана Новіцького [147]. По тому розгляд справи продовжився, та рішення підкоморія Новоград-Волинського підкоморського суду, оголошене 25 листопада 1825 р., так і не змогло винести остаточного вердикту щодо жаданих сторонами меж. Уповноважені для ведення справи як від Ілінського, так і Яблоновського зголосилися про подання апеляцій до вищих судових органів [148].

В такій ситуації підкоморський суд Острозького повіту сам приступив до розгляду справи й виніс наступну децизію: «*Przeto sąd podkomorski powiatu Ostrogskiego całkowity dukt graniczny JW. graffa Ilińskiego jako przeciwko dowodom widocznym literalnym, a nawet w przeciwność najwyższym postanowieniom uczyniony, ze wszystkim niszczy i kassuje, oraz w całym tegoż JW. graffa Ilińskiego aktoracie nienależytą czynność wskazuje. Redukt zaś JO.*

Xięcia Karola Jabłonowskiego jako na dowodach literalnych grontujący się we wszystkim i całkowicie zatwierdza, i podług tegoż reduktu granicę wieczną dla miasta Ostroga od dóbr Bielmaża i Tatarskiej ulicy JW. graffa Ilińskiego determinuje». Вирок було оголошеного того ж таки 25 листопада 1825 року. Сторона князя Яблоновського погодилася, супротивна ж, графа Ілінського, заявила про апеляцію до вищої інстанції [149].

Пропонований у Додатку опис так званих *дукту* графа Ілінського та *редукту* князя Яблоновського є важливим історичним джерелом, оскільки представляє для нас відомості, насамперед про стан оборонної лінії в місті, а також низку додаткових нюансів щодо об'єктів міської забудови в першій третині XIX століття. В сукупності з іншими історичними та історіографічними джерелами матеріал може бути використаний для реконструкції історичної топографії Острога окресленого періоду.

Примітки

1. Автор висловлює подяку за консультації та допомогу під час написання статті проф. П. Кулаковському, М. Близняку, І. Тесленку, кс. В.-Й. Коваліву, М. Бируку, А. Фелонюку, С. Єсюніну.

2. *Ковальський Н.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; *Його ж.* Свідки сивої давнини: Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст. // *М. Ковальський.* Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 9-21. Література про родину Острозьких на сьогодні вже доволі чимала. Серед найновіших синтетичних праць див.: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525 – 1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; *Ejusdem.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002; *Zagórska S.* Halszka z Ostroga: Między faktami a mitami. – Warszawa, 2006; *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009.

3. *Кулаковський П.* Острозька ординація // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 314-315; *Volumina legum* (далі – VL). – Petersburg, 1859. – Т. 2. – С. 466; VL. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – С. 222; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 97.

4. Див.: *Горбачевський Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. – Вильно, 1874. – С. 241.

5. *Dugosz J.* Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI. – Wrocław, 1969. – № 108. – С. 3-15.

6. *Кулаковський П.* Острозька ординація. – С. 315; *Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiej należące.* – S. d., s. 1. – С. 7; *Lelewel J.* Geografia. Opisanie krajów polskich. – Poznań, 1859. – С. 84; *Tatomir Ł.* Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski. – Kraków, 1868. – С. 325-326; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – С. 219-

220; *Krzyżanowski A.* Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości skrzeglona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843. – Warszawa, 1844. – S. 145-149.

7. Про це див.: VL. – Petersburg, 1860. – Т. 7. – С. 216: [1766] «...gdy w teyże ordynacyi kilkokrotnie powtorzoney Kawalerów Maltańskich od zagranicznej władzy dependuiących sukcesorami położył, a przeto nie zyskawszy approbacyi Rzeczypospolitey na takową dyspozycyą, też dobra po zeyściu iego prawem naturalnego spadku per successores sanguinis (виділено в публікації. – Т. В.) *trzymane u rządzone...*».

8. В цьому випадку справа Острозької ординації мала трохи ширший контекст. Відомо, що після смерті Заславського ці маєтки зайняв Дмитро Вишневецький. Разом із тим, до них заявили претензії Теофіліна мати Катерина Радзивілова та кавалер Мальтійського ордену Єронім Любомирський. 12 червня 1674 р. відбувся розподіл маєтків, котрі залишилися після Олександра, й ординатських у тому числі. В результаті Катерина Радзивілова з ординатських маєтків отримала Степанський ключ, донька ж майже весь майорат, до якого входила й Острожчина (*Czamańska I.* Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 343-344; див. також: *Ciara S.* Senatorowie i dygnitarzy koronni w drugiej połowie XVII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. – S. 159, 161; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 367).

9. *Кулаковський П.* Острозька ординація. – С. 315; *Ciara S.* Senatorowie i dygnitarzy... – S. 161; *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – S. 136-138, 369. Після смерті Олександра-Домініка Любомирського, за розпорядженням польського короля Августа II від 16 грудня 1720 р., належні Острозькій ординації маєтки було передано у дворічну адміністрацію люблінському воєводі *Янові Тарлові*, надвірному маршалкові Великого князівства Литовського князю *Павлові Сангушкові* та генералові королівських військ *Станіславі Понятовському*. Щоправда невдовзі, 7 червня 1721 р., у Вонборку, було оголошено домовленість про те, що Ян Тарло та Станіслав Понятовський відступають Каролеві Сангушкові свої права на адміністрацію ординацією (Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiey należące. – S. 37-38, 41-42).

10. Ibidem. – S. 52-53; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 228-229, 270; *Gloger Z.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1900. – S. 234; х. *Kitowicz A.* Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta / Wyd. *A. Woykowski.* – Poznań, 1840. – S. 28-29.

11. *Горбачевський Н.* Словарь древнего актового языка... – С. 164.

12. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 5.

13. *Kossakowski S. K.* Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1860. – Т. 2. – Tabl. «Genealogia Małachowskich».

14. Ibidem; ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 5.

15. *Machalski E.* Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Czteroletniego. – Poznań, 1936. – S. 21-22; ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 5 зв. – 6.

16. *Machalski E.* Stanisław Małachowski... – S. 99.

17. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Санктпетербург, 1830. – Т. 23. – С. 691-692.
18. Там само. – С. 727-728.
19. Там само. – С. 728.
20. Там само. – Санктпетербург, 1830. – Т. 24. – С. 709; *Карліна О.* Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. М-ли XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції (сmt. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць.* – Луцьк, 2004. – С. 34.
21. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 6. Порів.: *Китицын П.* Острожское имение // *Киевская старина.* – 1888. – Т. 21. – Апрель, май, июнь. – С. 23. Матір'ю Тадеуша Чацького була рідна сестра Станіслава Малаховського – Катерина, заміжня за коронним підчашим Щенним Чацьким (*Chmielowski P.* Tadeusz Czacki, jego życie i działalność wychowawcza. – Petersburg, 1898. – S. 4; *Machalski E.* Stanisław Małachowski... – S. 173).
22. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 87;
23. Про нього див.: *Русский биографический словарь / Изд. под набл. А. А. Половцова.* – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 21. – С. 51-52.
24. Материалы для истории Подольской губернии. – Б. м., 1885. – С. 216; ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 461, арк. 2.
25. Материалы для истории Подольской губернии. – С. 215; див. також: *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. – Brody, 1911. – Т. 1. – S. 41.
26. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 7.
27. Материалы для истории Подольской губернии. – С. 268-269.
28. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 7 зв.
29. Там само, арк. 7 зв. – 13; там само, спр. 461, арк. 8 зв.
30. Чи 31 грудня 1800 р. (ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 461, арк. 2 зв.).
31. *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1879. – R. 1. – S. 48; *Uruski S. Kosiński A. Włodarski A.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – S. 347; *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich... – Т. 1. – S. 45.
32. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 13.
33. Там само, арк. 13.
34. Там само, арк. 14 зв.
35. Там само.
36. Додаток 1.
37. *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 358. Після смерті княгині було проведено ревізію її Острозьких маєтків (див.: *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко.* – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 363-383).
38. У володінні Яна Замойського Острозький ключ бачимо, принаймні, з 1659 року (Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652-1673 рр. / Підгот. *П. Кулаковський // Пам'ятки історії Східної Європи.* – Острог; Варшава; Москва, 1999. – Т. 5. – С. 76 та ін.).

39. АЮЗР. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 120-121.
40. Там само. – С. 248; *Ciara S.* Senatorowie i dygnitarzy koronni... – S. 155; *Czamańska I.* Wiśniowiec. Monografia rodu. – S. 225.
41. Паміятнікі о Конієпольскіх. Прзычынек до дзейіў польскіх XVII wieku / Wyd. *S. Przyłęcki.* – Lwów, 1842. – S. 371.
42. Акта городские і земские з часіў Рєчєзєпольєтєй Польскєй з Архївум так званєго бєнардыньскєго воє Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1884. – Т. 10. – S. 362; *Бурук М.* Сєла Острозької волістї в кінці XVII ст. // Науковї записки. Серїя: «Історичні науки». – Острог, 2012. – Вип. 19. – С. 53-54; *Його ж.* Власники Острозької волістї в кінці XVII – першїй третинї XVIII ст. // Актуальні питання модерної історїї України. Україна і свїт. 36. м-лїв Другієй рєгіональнїєй науковїєй конференцїї (Острог, 20 травня 2011 р.). – Острог, 2011. – Вип. 1. – С. 11-13.
43. *Nowak T.* Jabłonowski Stanisław Jan na Jablonowie i Ostrogu h. Prus III (1634-1702) // *Polski słownik biograficzny* (далі – PSB). – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – Т. 10. – S. 237.
44. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефанїка, відділ рукописів (далі – ЛННБУС ВР), ф. 103, оп. 1, спр. 6820, арк. 3; AGZ. – Т. 10. – S. 404.
45. *Gierowski J.* Jabłonowski Jan Stanisław h. Prus III (1669-1731) // PSB. – Т. 10. – S. 221.
46. Принаймні з 1729 р. він титулуєтьєя «*Illustris et Mg'cus Stanislaus Vincentius in Ducatu Ostrogiensi Comes Jablonowski*» (Biblioteka Kórnicka PAN (Polska), rkps BK-07842: Акта правно-мająтєковє Stanisława Wincentego і Doroty z Broniszów 1v. Radomickiej Jabłonowskich і их сына Antoniego Jabłonowskiego [копія цыфрова в: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa], k. 47). Про отримання Острога ще за батьковєго життя Станїслав-Вїнцентїїєй зазначає у своїх мемуарах: «*Za żywota mego Ojca przy jego uniwersale spontanee i z łaski odebrałem Ostróg, ale same miasto tylko, bo i jednej wsi wolnej nie było...*» Підтвердження батьковїєй волї наступило незадовго до смертї останнього (Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Polska), rkps 2249: Паміятнік Stanisława Wincentego Jabłonowskiego хїяжєцїєя św. Państwa Rzymського, wojewody rawskiego, starosty białocerkiewskiego [z lat 1734-1737] [копія цыфрова в: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa], k. 4v-5).
47. *Dobrzyniecka J.* Jabłonowski Stanisław Wincenty h. Prus III (1694-1754) // PSB. – Т. 10. – S. 239; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 243; *Bielowski A.* Jan Stanisław Jabłonowski // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1862. – Poczec nowy. Т. 1. – S. 192; див. також: Паміятнік Јана Станїслава Јаблоновського, wojewody ruskiego / Wyd. *A. Bielowski.* – Lwów, 1862.
48. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 243.
49. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rkps 2249, k. 9v – 10v.
50. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 243; *Wereszycka H.* Jabłonowski Jan Kajetan h. Prus III (1699 lub 1700-1764) // PSB. – Т. 10. – S. 223-224. За С. Кардашевїєчєм, Јаблоновський помер у Вїнницї 6 березня 1764 року (*Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 243).
51. Акта коścioла фарного Острозького од 1622 р. / Wyd. *J. Hoffman* // *Rocznik Wołyński.* – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 211.

52. *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1881. – R. 3. – S. 99.
53. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 243. Кардашевич правно-господарський стосунок Анни до міста називає «володінням»; про неї див.: *Berger-Mayerowa J.* Jabłonowska z Sapiehów Anna Paulina (1728-1800) // PSB. – T. 10. – S. 210-121. Після смерті Яблоновська була похована в острозькому римокатолицькому костьолі. На сьогодні в каплиці Божої Матері при Острозькому парафіяльному костьолі знаходиться її сучасна епітафія (див. ks. *Kowalów W. J.* Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – S. 39).
54. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 244. Про Антонія-Варнаву див.: *Wereszycka H.* Jabłonowski Antoni Barnaba h. Prus III (1732-1799) // PSB. – T. 10. – S. 216-218.
55. Державний історико-культурний заповідник м. Острога, відділ фондів (далі – ДІКЗО ВФ), КН 4437 / VI – Р 795, арк. 28.
56. Там само. Про ковельських старостичів, Юзефа та Станіслава Яблоновських, див.: *Uruski S. Kosiński A. Włodarski A.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1908. – T. 5. – S. 299.
57. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 244; *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – R. 3. – S. 99.
58. *Ричков П. А.* Картографічні джерела до історії планувального розвитку та забудови Острога // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – [Сокаль], 1993. – С. 138-140; *Його ж.* Перший топографічний план Острога 1833 року як історичне першоджерело // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 117; *Його ж.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – Вип. 2. – С. 5-28. Див. також: *Ричков П.* Острог (архітектурно-планувальний розвій міста) // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 116-121.
59. *Михайлишин О.* «Зразковий» генплан Острога 1845 року як один з етапів розвитку планувальної структури міста // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». – С. 96-97.
60. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка (далі – НБ ЛНУ ВРРСК), спр. 1721, IV, арк. 20.
61. Про нього див.: *Вихованець Т.* «Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX века)» як джерело з історичної топографії Острога кінця XVIII – початку XIX ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 160-165.
62. *Ричков П.* Перший топографічний план Острога 1833 року... – С. 117; *Його ж.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 20.
63. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20.
64. Додаток 1.
65. Там само.
66. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 10.

67. Там само, спр. 198, арк. 3.
68. Крім уже відомих згадок, див. напр.: ДІКЗО ВФ, НДФ 3514 (1813 р.), КН 11701/6075 (1830 р.).
69. Крім відомих згадок, див. також: ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 200, арк. 3; там само, спр. 203, арк. 2.
70. Там само, спр. 208, арк. 3; порів.: *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 264: тут на 1750 р. згадується Межирицька дорога.
71. *Близняк М.* Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Вип. 3. – С. 391.
72. *Перлштейн А.* Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – Год третий. – С. 138.
73. Там само. – С. 138; *Сендульский А.* Город Острог // Воляинские епархиальные ведомости. – 1882. – № 1-2. – С. 2; *Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття // *М. Ковальський.* Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 144.
74. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 207, арк. 3.
75. Про нього див.: *Шпізель Р.* Фома Волковинський (1778-1841) // Острозькі просвітники XVI-XVII ст. – Острог, 2000. – С. 435-438.
76. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 204, арк. 3.
77. Там само, спр. 95, арк. 2, 4.
78. *Ричков П.* Ринкові площі міст Волині XV-XIX століть. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези Республіканської конференції, присвяченої «Атласу історії культури Волинської області» (11-13 грудня 1991). – Луцьк, 1991. – С. 32-35; *Вихованець Т.* Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – Вип. 7. – С. 518-541. Див. також: *Близняк М.* Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 10: На пошану проф. В. В. Трофимовича. – С. 68-83
79. Див.: *Вихованець Т.* Острозький ринок... – С. 526.
80. ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI – Р 795, арк. 28.
81. Там само, арк. 88.
82. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 200, арк. 3
83. ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI – Р 795, арк. 50, 268. Порів.: ДІКЗО ВФ, План г. Острога в древнем виде XVII в. Частину поезуїтської юридики Кароль Яблоновський придбав 27 липня 1801 року (ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 22).
84. Там само, ф. 22, оп. 3, спр. 6, арк. 4 зв. – 5; ф. 22, оп. 4, спр. 53, арк. 111. Ще, принаймні, на першу половину XVIII ст. ґрунти костельної юридики територіальної цілісності, як видається, не мали (див.: *Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 г.* – S. 192-212). Якою була ситуація на початок XIX ст., сказати складно. Разом із тим, ревізька казка від 1795 р. має розділ: «...części Starego miasta Ostroga należącej po funduszowym prawu obrządku rzymsko katolickiego do parafialnego farskiego zostające[go] w mieście Ostrogu, a znajdujący (!) się w

aktualnym tegoż kościoła (!) dzierzeniu...» (ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI-P 795, арк. 66); в 1845 р. згадується будинок «на земле, принадлежащей юридице Острожского римско-католического фарского костела» (ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 208, арк. 3).

85. ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI – P 795, арк. 78.

86. Там само, арк. 82, 86.

87. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 13 зв.; див. також: ЛННБУС ВР, Радз. 181 / VI (ч. 1), арк. 46 зв. – 47; тут же див. про францисканські юридики в місті, арк. 39-52.

88. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 8 зв. та ін.

89. *Близняк М.* Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / За ред. *В. Собчука*. – Кременець, 2009. – С. 226.

90. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 11 зв., 15 зв., 17 зв.; див. також: *Перлштейн А.* Описание города Острога. – С. 138.

91. Там само, арк. 15.

92. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 264.

93. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 20.

94. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 7 зв., 8 зв.: «*передмістя Бельмаж і Татарська вулиця відмежовуються муром від самого міста*», 14, 15 зв., 16 та ін.; Додаток 1.

95. Про острозькі брами-вежі див.: *Годованюк Е. М.* Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 5. – С. 33-36; *Її ж.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40-58.

96. *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – Т. 2. – S. 144.

97. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20.

98. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 22.

99. *Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття. – С. 145.

100. Див.: *Архимандрит Амвросий.* История Российской иерархии. – М., 1813. – Т. 5. – С. 384-393; *Вихованець Т.* Острозький єзуїтський колегіум: планувально-архітектурний аспект // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 237-251.

101. *Близняк М.* Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 231; *Її ж.* Острог в кінці XVIII ст. за матеріалами «Опису Острозького повіту Волинської губернії 1798 р.» // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 72.

102. *Рафальський Л.* Свято-Троїцький храм, бывший в г. Остроге на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 671.

103. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 202-203; *Kowalów W. J.*, ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga... – S. 57-70.

104. *Ibidem.* – S. 11-30; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 160-204.

105. *Luszczkiewicz W.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1886. – Т. 3. – З. 3. – С. 67-92; *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких... – С. 40-58; *Вихованець Т.* Церква Богоявленська соборна // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 453-456.

106. *Вихованець Т.* Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка?! // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 9-16; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 172-174, 177-179.

107. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5-ти томах. – Почаев, 1889. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 677-678; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 167-168.

108. *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 168-170; *Його ж.* Церква Миколаївська // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 458-459;

109. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 155; *Вихованець Т.* Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 34. – М-ли Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 329-338; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 171-172.

110. На плані Острога 1798 р. ми змогли ідентифікувати два такі об'єкти. Про синагоги в Острозі див.: *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 117-119; *Шпизель Р.* Синагога (Велика) Острозька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 408-410; *Його ж.* Єшибот в Острозі // Там само. – С. 115-116; *Вихованець Т.* Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Т. 2-3. – С. 31; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 193-195.

111. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20; *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 22; *Климчук А.-А.* Некрополі Острога // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Вип. 3. – С. 225-226; *Шпизель Р.* Острожському єврейському кладбищу исполнилось 550 лет // «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. праць. М-ли конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 109-114; Додаток 1.

112. *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Т. 2. – S. 145.

113. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 3.

114. *Близняк М.* Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 227.

115. *Ричков П.* Перший топографічний план Острога 1833 року... – С. 117.

116. *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – Т. 5. – S. 354; *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 22.

117. *Близняк М.* Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 228.

118. *Ричков П.* Острог (архітектурно-планувальний розвій міста). – С. 120.

119. *Близняк М.* Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 228.
120. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20.
121. *Ричков П.* Перший топографічний план Острога 1833 року... – С. 117.
122. Додаток 1.
123. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 202.
124. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С.
125. *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Т. 2. – S. 144.
126. Листи М. І. Костомарова до К. М. Семеновського / Підг. *В. Міяковський* // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 45.
127. *Перлиштейн А.* Описание города Острога. – С. 138.
128. *Левицький О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – Ноябрь. – С. 369.
129. *Dunin-Karwicki J.* Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków, 1891. – S. 73-74.
130. *Bartoszewicz K.* Dzieje insurekcji kościuszkowskiej 1794. – Berlin; Wiedeń, 1913. – S. 99; *Korzon T.* Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta. – Kraków, 1894. – S. 231-233; *Siemiński L.* Żywot Tadeusza Kościuszki. – Kraków, 1866. – S. 135-136; *Пamiętniki Seweryna Bukara* // Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce, wyd. przez *J. I. Kraszewskiego.* – Drezno, 1871. – Т. 5. – S. 77-78; *Пamiętniki Jana Duklana Ochockiego.* – Warszawa, s.a. – Т. 3. – S. 146; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 85-86.
131. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 86; трохи інший переказ цієї події див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / Pod. red. *B. Chlebowskiego, W. Walewskiego.* – Warszawa, 1886. – Т. 7. – S. 687. Як видається, варіант, поданий у Кардашевича, відповідає дійсності більше.
132. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 93.
133. ДІКЗО ВФ, КН 11132 / III 5549.
134. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 89.
135. ДІКЗО ВФ, КН 10861 / III-5285, арк. 1; згадку про цю пожежу див.: ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 14 – 14 зв.
136. ДІКЗО ВФ, КН 11126 / III-5543; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 89; *Манько М.* Дев'ятсотлітній Острог. Історико-краєзнавчий нарис. – Острог, 2000. – С. 20-21.
137. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 90; див. також: ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 17 зв.; там само, спр. 207, арк. 12.
138. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 90. Повідомлення Кардашевича будить сумніви, бо ж спогади Ю. І. Крашевського, опубліковані ще 1840 р., вже містять указівку, що «*był tu ogród nie dawno jeszcze sławny z roślin i szklarni*» (*Kraszewski J. I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Т. 2. – S. 145).
139. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 207, арк. 10 зв.
140. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 89.
141. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 20.
142. Там само. – С. 22.
143. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 10; див. також: *Михайлишин О.* «Зразковий» генплан Острога 1845 року... – С. 97.

144. ДІКЗО ВФ, КН 11823 / III-6195.

145. *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.* – S. 90, порів: *Фрутче*. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. – Санктпетербург, 1850. – Т. 10. – Ч. 3: Волынская губерния. – С. 61.

146. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи / Упор. *О. Федорук*. – К., 2005. – Т. I (1841 – 1850). – Письмо 163.

147. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 16 зв.

148. Там само, арк. 18 зв.

149. Там само, 18 зв. – 23 зв.

ДОДАТОК

[арк. 56]

План города Острога во Волынской губернии состоящего, по определению подкоморского суда, с пояснением обводов како графа сенатора Илинского [1], так и князя Карла Яблоновского [2], нами^а, присяжными^б землѣмѣрами, ниже подписавшимися, начертанный 1825 г. июля^с 25 дня [3].

Описание обвода графа Илинского, вотчинника форштатов Острогских

1. Черта над осушенною^д рѣкою, прежде Тетеровка, а нынѣ – Грабарка [4] называемою, гдѣ суд, учреждая пункт, называемый а quo [5], вѣлѣл колем отметить^е.

2. Мосток по вѣльбуйской [6] дорогѣ, которого г. Илинский наименовал^ф Плоскаровым (Плескаровым?) [7].

3. По правой сторонѣ дом Василихи Крывогубицкой.

4. С левой стороны дом Ивана Демблицкого, среди которых граф Илинский показывал^г свой обвод.

5. Фундаменты или основание древней каменной стѣны.

6. Часть каменной стѣны^h.

7. Древняя каменная стѣна, соединенна с [с]тѣною (?) под № 6.

8. Ворота, называемые Зарванские или Татарские [8].

9. Часть каменной стѣныⁱ по другой сторонѣ тѣх же ворот.

10. Перпендикулярная^j линия, идя от ворот против еврейскому кладбищу [9], по которой фундаменты разрушенной каменной стѣны^k стороною были оказываемые^l.

11. Черта, гдѣ была старинная башня [10], остатки которой сторона оказывала суду.

12. Прямая^m линия по левой сторонѣ, проходя землянымиⁿ окопами^о,

гдѣ граф Илинскій показывал фундаменты и часть каменной стѣны, тут же находящейся, покрытой землею и соединенной с воротами^р, гдѣ оных часть сторона оказывала.

13. Видима часть каменной стѣны.

14. Ворота, называемые Луцкие [11], на Красною гору [12].

15. Ворота^а Часть каменной стѣны с другой стороны Луцких ворот, при которых находятся два еврейские дома – Кучера Аввакума^г и Мордуха Шкульника.

16. Продолжение обвода от стѣны^с при Луцких воротах, сходя вниз чрез почтовую Дубенскую дорогу прямо на Стеринга дом по долину.

17. Стеринга дом.

18. Амбар Пердя.

19. Долина помежду аптекою и^д домом пробоща, гдѣ сторона продолжала свой обвод.

20. Аптека [13].

21. Пробовство или дом священника римско^е-католического исповѣданія.

22. Начало второй долины, от первой по дорогѣ отлученой, гдѣ начинается сад князя Яблоновского, продолжаясь во направлении на оранжерею^в [14].|| [арк. 56 зв.]

23. Каменная стѣна близ долины, окружающа сад.

24. Оранжерея^н, по показанію стороны, на фундаментах старинной каменной стѣны выстроена [15], от которого (sic!) эта^х стѣна продолжалась до старинной башни [16], нынѣ уничтоженой.

25. Черта, гдѣ подкоморскій суд, перейдя каменною огорожу возле сада окружающею (?), остановился на дорогѣ, с Бѣльмажа [17] идущей.

26. По левой сторонѣ той же каменной стѣны^у дорога возле валов, на которых башня и замок построены, и по той дорогѣ подкоморскій суд до пункту, называемого ad quietь [18], был припровожден.

27. Пивоварня.

28. Экономическій^з дом.

29. Корчомка.

30. Мѣльница.

31. Пункт, называемый ad quietь [19], гдѣ, проходя мѣльницу, сторона указала свой обвод, показывая^{аа}, что во простой линии по правой рукѣ, помежду мѣльницею и^{бб} Хайликовым домом и медовым заводом к пруду от реки Вилии^с учиненному, все то, что состоит по правой сторонѣ, принадлежит к графу Илинскому.

32. Дом Хайлюковой.

33. Медовой завод [20].

Описание обвода вотчинника города Острога князя Яблоновского

а) Пункт^{dd} между двома колѣнами рѣки Вилии^{ee}, во небольшой долинь, на берегу которой рѣки сторона черту а quo [21] учреждала.

б) Прямая^{ff} линия в дирекции на башню [22] и старинной изпорченной церкви [23], гдѣ по показанию стороны находилась огорожа, отдѣляющая бѣльмажские от острогских сенокосы.

в) Черта, гдѣ^{gg} переправясь чрез рѣчку, называемую Гнилою [24], и обротясь вправо, по стрѣлѣ той же рѣчки, подкоморский суд был остановлен от (?) настоятеля [25] острогского костела, который увѣдомил, что во дирекции на озеро, Круглым называемое, и бѣльмажском кладбищѣ сѣнокосы к нему (?) настоятелю принадлежать.

г) Линия, отдѣляющая^{hh} сѣнокосы бѣльмажские от пробоща острогского [26].

е) Рѣчка с правой стороны от бѣльмажского (sic!) кладбища протекающая до рѣчки Тетеровки или Грабарки, по которой князь Яблоновский продолжал свой обвод. || [арк. 57]

ф) Мосток по дорогѣ, с Бѣльмажа к Острогу идущей.

г) Каменная древняя фигура.

h) Долина, которою сторона якобы натуральною границею помежду Острогом иⁱⁱ Бѣльмажем показывала^{jj}.

и) Усадьба^{kk} Грицка Одарчука.

к) Усадьба^{ll} Радимского (Радинского?).

л) Усадьба^{mm} Фомы Костельного.

ѝ) Усадьбаⁿⁿ до алтарии [27] Петра Борецкого принадлежащая.

m) Большая земляная стѣна, называемая батарью [28].

н) Часть развернутой земляной стѣны, гдѣ, как^{oo} сторона доказывает^{pp}, будтобы^{qq} в давних^{rr} временах была выстроена деревянная башня на каменных фундаментах.

о) Вторая батарея^{ss}.

р) Третья^{tt} батарея^{uu}.

г) Четвертая батарея^{vv} во концѣ земляной стѣны, возлѣ кладбища^{ww} еврейского, гдѣ, как^{xx} оказывает сторона, что этая^{yy} стѣна есть границею города Острога, к князю Яблоновскому принадлежащего.

с) Черта возлѣ канавы, которую земли Татарской улицы [29] суть окружаемые^{zz}, а яко прийдя^{aaa} до послѣдней батареи, за^{bbb} кладбищами^{ccc} еврейском и к Соборной [30] и Святого Николая [31] церквям принадлежащим сторона князя Яблоновского повела подкоморский суд.

т) Малая дорожка во долу из кирпичного завода [32] возлѣ кладбища до ровенской дороги^{ddd} [33] проходящая, а от сей дороги^{eee} к рѣчкѣ Тетеровкѣ или Грабаркѣ^{fff}.

у) Корчма на Татарской улицѣ [34].

в) Мосток над рѣчкою, из колодезя починающаюся, Плескаровым наименованный^{egg} [35].

х) Черта над рѣчкою Тетеровкою, или Грабаркою, идя по натуральном ей бѣгу до рѣки Горыни^{hhh}, гдѣ К. Яблоновский пунк[т] ad quem [36] учредил.

з) Черта, поименованаⁱⁱⁱ ad quem [37], при входѣ Тетеровки или Грабарки в рѣку Горынь, гдѣ сторона доказывала, что по правой сторонѣ той рѣчки болота и сѣнокосы принадлежать к князю Яблоновскому – и тут то подкоморский суд во дальшем производствѣ судебного дела 25 октября 1824 года отсрочил.

Обвод графа сенатора Илинского красным цвѣтом, а обвод князя Карла Яблоновского палевым цвѣтом на плане отмечены. Сей план обоюдным обводам по постановлению подкоморского суда обоими нами начертан 19 июляⁱⁱⁱ 1825 года, во чем подписуем. || [арк. 57 зв.]

Со стороны графа сенатора Илинского коморник и землемѣр^{kkk} присяглый^{lll} Михаил Антон Холевинский. Со стороны князя Карла Яблоновского коморник и присяглый^{mmm} землемѣрⁿⁿⁿ Щепан Новицкий.

Сей план города Острога с показанием обводов за силою^{ooo} постановления подкоморского суда 25 октября 1824 г. по граничному делу помежду графом сенатором Иосифом Августом Илинским и^{ppp} князем Карлом Яблоновским, вотчинником города Острога, производящемся чрез присяглых^{qqq} землемѣров^{rrr} на оном подписанных начертаный, со стороны тогож графа Илинского во подкоморском суде представленный 21 августа 1825 г. Свидѣтельствуем: подкоморий Новоградволинского уѣзда и кавалер Шимон Конопацкий. Подкоморий Острогского уѣзда Фавстин Щепковский.

[В оригінальному російському тексті джерела: ^a Намы; ^b присяжнимы; ^c Юлія; ^d ошешенною; ^e отметить; ^f намяновал; ^g показивал; ^h стѣни; ⁱ стѣни; ^j перпендикулярная; ^k стѣни; ^l оказываемые; ^m прама; ⁿ земланимы; ^o окопамы; ^p воротамы; ^q слово перекреслене; ^r Авкума; ^s стѣни; ^t а; ^u рымско; ^v оранжерією; ^w оранжерия; ^x етая; ^y стѣни; ^z Экономический; ^{aa} показивая; ^{bb} а; ^{cc} Вилли; ^{dd} слово прописане по іншому слову; ^{ee} Вилли; ^{ff} Прама; ^{gg} після цього слова перекреслений початок іншого, незакінченого, слова; ^{hh} отдѣляющая; ⁱⁱ а; ^{jj} показивала; ^{kk} Усадиба; ^{ll} Усадиба; ^{mm} Усадиба; ⁿⁿ Усадиба; ^{oo} як; ^{pp} доказивает; ^{qq} бытьтобы; ^{rr} давных; ^{ss} батерия; ^{tt} Третья; ^{uu} батерия; ^{vv} батерия; ^{ww} кладбыща; ^{xx} як; ^{yy} етая; ^{zz} окружамые; ^{aaa} прыйдя; ^{bbb} по за; ^{ccc} кладбыщами; ^{ddd} дороги; ^{eee} дороги; ^{fff} Грабовке; ^{ggg} намянованный; ^{hhh} Горыня; ⁱⁱⁱ помянована; ^{jjj} Юлія; ^{kkk} земломѣр;

^{lll} присяглый; ^{mmmm} присяглый; ⁿⁿⁿ земломѣр; ^{ooo} сылою; ^{ppp} а; ^{qqq} присяглых; ^{rrr} земломѣров].

[арк. 58]

Мапа міста Ostroga w gubernii Wołyńskiej z rezolucji sądu podkomorskiego w dukcie i redukcje między JW. graffem senatorem Ilińskim z jednej, a JO. X. Karolem Jablonowskim z drugiej strony, przez nas wspólnie komorników granicznych i przysięgłych geometrów niżej podpisanych delienowana dnia 19 lipca 1825 roku²⁷.

***Opisanie duktu JW. graffa senatora Ilińskiego,
dziedzica przedmieść ostrogskich***

1. Punkt nad rzeką^a, teraz oszeszoną (osuszoną?), dawniej Teterówka, a teraz Grabarką^b nazwaną, gdzie sąd termin a quo uformowawszy zabitym w ziemię kolkiem odznaczył.

2. Mostek na drodze wielbójskiej, którą^c strona Płoskarowym mostkiem byż mianuie.

3. Dom z prawej strony Wasilichy Krywohubyckiej.

4. Z lewej strony dom Iwana Diemblickiego, między któremi strona dukt swój prowadzić zaczęła.

5. Miejsce wykopanych jakoby fundamentów odwiecznego muru.

6. Ułamek muru.

7. Mur odwieczny, za ułamkiem zaczynający się, i z nim jest spojony (?).

8. Brama Zarwańską czyli Tatarską zwana.

9. Ułamek muru z drugiej strony tejsze bramy.

10. Linia prosta od bramy idąc ku okopisku żydowskiemu, na której strona fundamenta jakoby murów już zwalonych w wałach sądowi okazywała.

11. Punkt, gdzie stara baszta murowana exystować miała, na którym miejscu gruzu z wapnem sądowi okazane były.

12. Linia prosta w lewo od punktu pod kątem^d prostym idąc temiż wałami, na której strona graffa senatora Ilińskiego okazywała miejsce wykopanych jakoby fundamentów, jako też okazywała widzialne mury na wale przy bramie będące^e a ziemią^f przykryte i przypieranie się niegdyś onych do biegu (?) bramy Łuckej, przy której ułamek jeszcze widzialny znajduje się.

13. Ułamek widzialny muru.

14. Brama zwana Łucką^g na Krasną^h górę prowadząca.

15. Ułamek widzialny muru z drugiej strony tejsze bramy Łuckiej, do którego ułamku dwa żydowskie domki przypierają – jeden Aukuna furmana, drugi Morducha szkolnika.

16. Dalsza linia duktu od przypierania muru przy bramie Łuckiej schodząc na dół przez trakt dziś pocztowy Dubieński wprost przez dom Steringa do rozdołu.

17. Dom Steringa.

18. Spiechlerz Peria. || [арк. 58 зб.]

19. Rozdół między apteką^l a probostwem, którym strona dalszy swój dukt prowadziła.

20. Apteka.

21. Probostwo.

22. Początek drugiego rozdołu, jakoby z pierwszym przez [...] ²⁸ drogę przerwane, od tego zaczyna się ogród aż do oranżerii xięcia Jabłonowskiego.

23. Mur nad rozdołem, otaczający część ogrodu.

24. Oranżeria, która jak strona aleguje, oparta jest na fundamentach którego starego^l muru obwód niegdyś miasta składającego, a od rogu której takież mur ciągnął^k się aż do starej baszty nad wałem w ogrodzie teraz zplantowanym.

25. Punkt, gdzie sąd podkomorski mur ogrodowy przeszedłszy, stanął^l na drodze z Bielmarza popod murem idącej.

26. Droga wlewo popod temże murem, na równi z wałem, na którym baszta i zamek exystuje, a którą to drogą sąd do terminu ad quem był prowadzony.

27. Browar.

28. Ekonomia.

29. Karczemka.

30. Młyn.

31. Punkt terminu ad quem, na którym pominąwszy^m młyn strona przy dółku stawkowym dukt swój zakończyła. Allegując, że po prawej ręce w prostej linii pomiędzy młynem a domami Chajkilowej (Chajlukowej?) i browarem miodowym aż do stawu z rzeki Wiliiⁿ formującego się, to wszystko, co się po prawej stronie tejże linii znajduje, składa jakoby własność graffa senatora Ilińskiego.

32. Dom Chajlukowej.

33. Browar miodowy.

Opisanie reduktu xięcia Karola Jabłonowskiego, dziedzica miasta Ostroga

a) Punkt między dwoma kolanami rzeki Wilii^o przy niewielkim dółku nad brzegiem tejż (?) rzeki, na którym strona termin a quo ustanowiła.

b) Linia reduktu wprost ku baszcie i starożytniej a zrujnowanej cerkwi, na której, jak strona aliguje, stał niegdyś płot, odgradzający sianożęcie ostrogskie od bielmazskich.

c) Punkt drugi, na którym po przewiezieniu się przez rzeczkę Gniłą^p zwaną i postępiwszy wprawo ku brodkowi, z biegiem tejże rzeczki ciągnącemu się, sąd podkomorski był ostanowiony przez || [арк. 59] przez ludzi wysłanych

przez proboszcza ostrogskiego z o[ś]wiadczeniem, że patrząc ku jeziorku, Kragłym zwanemu, i mogiłkom bielmazskim po prawer ręce^a te sianożęcie do proboszcza ostrogskiego należące.

d) Linia, oddzielająca sianożęcie probostwa ostrogskiego z jednej, a posiadacza wsi Bielmarza z drugiej strony.

e) Rzeczka z rozdołu, z prawej strony mogiłek bielmazskich będącego, w Teterówkę czyli Grabarkę wpadająca, którą strona X. Jabłonowskiego redukt swój prowadzi.

f) Mostek na drodze z Bielmarza do Ostroga idącej.

g) Figura odwieczna murowana.

h) Rozdół, który strona 'naturalną granicą' między Ostrogiem a Bielmarzem byđz mianuje.

i) Sadyba Hrycka Odarczuka.

k) Sadyba Radyńskiego.

l) Sadyba Tomasza Kościelnego.

ł) Sadyba do altarii Petra Boreckiego.

m) Wał wysoki, baterią^s zwany.

n) Przerwa w wale, a jak strona aleguje, że na tem miejscu w dawnych czasach jakoby baszta drewniana na fundamentach murowanych do wyjazdu z miasta była zmurowana.

o) Druga bateria.

p) Trzecia baterja.

r) Baterja 4 w końcu wału przy okopisku żydowskim, któremi baterjami i wałem strona redukt swój prowadząc, aleguje, że ten wał jakoby stanowił obwód miasta y fosa (?) i zamyka część (?) tegoż miasta zdawna 'Krasną górą'^t zwanej WX. Jablonowskiego [...] ²⁹.

s) Punkt nad rowem którym gronta Tatarskiej ulicy są okopane, do którego od ostatniej baterii przeszedłszy jar, poza okopiskiem żydowskim i poza mogiłkami cerkwiów Soborną i ś. Mikołaja odwiecznemi strona X. Jabłonowskiego sąd podkomorski przyprowadziła.

t) Drożyna z cegielni wężezem po pod cmentarzem idąca, którą strona do traktu rówieńskiego w bliskości rogatek (?) położonego, a od traktu do rzeczki Teterówki czyli Grabarki dalszy swój redukt okazała.

u) Karczma w ulicy Tatarskiej.

w) Mostek nad rzeczką^u z krynicy bieżącą, który strona Pleskaczowym mostkiem byđz aleguje.

x. (sic!) Punkt nad 'rzeczką Teterówką czyli Grabarką', idąc w kierunku naturalnego naturalnego jej biegu aż do ujścia tejże rzeczki w rzekę Horyń przy której strona X. Jabłonowskiego termin ad^w quem reduktu swego ustanowiła.

z) Termin ad^x quem przy ujściu Teterówki czyli Grabarki w rzekę Horyń, na

którym strona alegowała, że po prawej stronie tejże rzeczki błonia i sianożęcie do dziedzictwa X. Jabłonowskiego należą, a na którym to terminie ad^v quem sąd podkomorski tak w dukcie jako i redukcje sądownictwo swoje na dniu 25 października 1824 r. do dalszego w sprawie w sprawie postępu dla obydwóch stron zalimitował. || [арк. 59 зв.]

Dukt graffa senatora Ilińskiego strychem rużowym, a redukt X. Karola Jabłonowskiego strychem paliowym jest na mappie oznaczony. Tę mappę duktu i reduktu z sądu (?) podkomorskiego przez nas wspólnie delienowaną na dniu 19 lipca 1825 r. podpisujemy. ‘Ze stro’ny (?) graffa senatora Ilińskiego komornik geometra przysięgły Michał Antoni Cholewiński. ‘Ze strony’ (?) xięcia Karola Jabłonowskiego komornik i przysięgły geometra Szczepan Nowicki.

Tę mappę miasta powiatowego Ostroga z liniami duktu i reduktu wskutek dekretu (?) sądu podkomorskiego dnia 25 października 1824 r. na groncie miasta Ostroga w sprawie granicznej (?) pomiędzy grafem Józefem Augustem Plińskim, senatorem państwa Rossyjskiego [...] kawalerem, a X. Karolem Jabłonowskim, dziedzicem miasta Ostroga ogłoszonego przez tych geometrów na tejże mappie podpisanych zgodnie zrysowana i w sądzie podkomorskim 21 sierpnia 1825 r. przez umocowanego ze strony Józefa Augusta graffa Plińskiego złożony (?) produktem sądowym poświadczamy. Podkomorzy powiatu Nowogradwołyńskiego i kawaler Szymon Konopacki. Podkomorzy powiatu Ostrogskiego Faustyn Szczepkowski.

[*B oryginalному польському тексті джерела: ^a rzeko; ^b Grabarko; ^c напевно потрібно «który»; ^d kontem; ^e bądące (?); ^f ziemiо; ^g Łucko; ^h Krasno ⁱ артеко; ^j слово написано над попереднім словом; ^k ciągnо!; ^l stanо!; ^m pominowszy; ⁿ Willi; ^o Willi; ^p Gniło; ^q rące; ^{r-r} naturalno granico; ^s baterio; ^{t-t} Krasno góro; ^u rzeczeko; ^{v-v} rzeczeko Teterówko czyli Grabarko; ^w a; ^x a; ^y a].*

[Державний архів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 56-59 зв.]

Примітки

1. Ілінський Август Іванович (1763-9 II 1844), граф, дійсний таємний радник, сенатор, камергер (Русский биографический словарь / Изд. под набл. А. А. Половцова. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 8. – С. 88).

2. Яблоновський Кароль Дмитрович (1768-15 IV 1841), ковельський староста та маршалок Ковельського повіту, власник Острога (*Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1881. – R. 3. – S. 99; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 244; Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, rękopisy, rkps 1031, k. 353 a).*

3. Тут, очевидно, описка, оскільки нижче йдеться, що план було споряджено 19 липня 1825 року.

4. На плані Острога 1798 р. р. Гнила позначена південніше Старого міста (Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка (далі – НБ ЛНУ ВРРСК), спр. 1721, IV, арк. 20).

5. З якого місця, звідки (*лат.*).

6. Дорога йшла в напрямку до с. Вельбівного, тепер Острозького р-ну, Рівненської обл.

7. Можливо, тут називається т. зв. Плєскачів міст, який фігурує в акті поділу маєностей князів Острозьких від 1603 р. в такому контексті: «*Hubina Wola za mostem Pleskaczowym w tyl Zarwańczow za bramą*» (Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 77). Цей же топонім називається в інвентарі ординатської частини Острога в 1708 р. (*Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – S. 192*). Зважаючи на локалізацію у XVII ст., уміщення Плєскачового моста на вельбівненській дорозі видається помилковим.

8. Йдеться про міську браму в напрямку Зарванського передмістя, відому під назвою Татарська (інші назви – Зарванська, Рівненська. Про неї див.: *Годованюк Е. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 5. – С. 33-36; Її ж. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40-58*).

9. Колись в північно-західній частині Острога. Зараз на місті єврейського цвинтаря парк. Див.: *Шпизель Р. Острожскому єврейському кладбищу исполнилось 550 лет // «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. праць. М-ли конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 109-114*.

10. Микола Костомаров, відвідавши Острог у 1844 р., писав: «*Я разсмотрел еще три башни в городе, показывающие, что Острог, или часть его, где стоял замок князей был укреплен*» (Листи М. І. Костомарова до К. М. Сементовського / Підг. В. Міяковський // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 45). Можливо, третьою, крім Луцької й Татарської, була саме ця вежа.

11. Мається на увазі Луцька (пізніше – Дубенська) міська брама. Літературу про Луцьку браму див. прим. 8.

12. Територія Острога на захід від Луцької брами.

13. Порів.: *Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – Год третий. – С. 138*.

14. Про неї згадує опис Острога від 1843 р. (*Ковальський М. Опис Острога середини XIX століття // М. Ковальський. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998. – С. 147*).

15. Див. також: *Вихованець Т. План прицерковних земель Острозької Параскево-П'ятницької церкви від 1840 р. (з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога) // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2007. – Вип. 4. – С. 78-79*.

16. Згідно з актом поділу маєностей князів Острозьких від 1603 року, для Олександра Острозького відійшла частина пригородка, що мала таку оборонну межу: «...увесь мур, котрий іде від бапти Нової мурованої аж по паркан, і той паркан аж до великої дерев'яної бапти, котра стоїть на розі пригородка над ставом, і з тією баптою. А від тієї бапти паркан аж до брами, котрою виїжджають із пригородка на Загороддя, і знову від тієї брами паркан аж до бапти дерев'яної безверхої, котра стоїть на розі пригородка над міським парканом, і з тією баптою безверхою» (Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 79). Можливо, тут йдеться саме про колишню «велику дерев'яну бапту».

17. В різний час острозьке передмістя, вулиця чи окреме село (*Близняк М.* Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст. // *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині.* – Вип. 3. – С. 389).

18. Потрібно – ad quem – до якого місця, куди (*лат.*).

19. Див. попередню примітку.

20. Можливо, про нього ж згадує опис Острога від 1843 року (див.: *Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття. – С. 147).

21. Див. прим. 5.

22. Напевно, мається на увазі котрась із замкових споруд (*Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі. – С. 40-58).

23. Йдеться про Богоявленську соборну церкву (*Вихованець Т.* Церква Богоявленська соборна // *Острозька академія XVI-XVII ст.* Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 453-456).

24. На плані Острога 1798 р. р. Гнила позначена південніше Старого міста, нижче р. Грабарки (НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20).

25. Тут, очевидно, йдеться про Домініка Лишевського (бл. 1785 – 1852), почесного олицького каноніка, острозького пробоща у 1818-1852 рр. (*Czyżewski F.* Wykaz księży proboszczów ostrogskich // *Rocznik Wołyński.* – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 214).

26. Див. попередню примітку.

27. Алтарія (altarya) – фундація, фінансовий запис на утримання віктаря (*Linde M. S. B.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807. – Т. 1. Cz. 1. – S. 14).

28. Тут і далі описується земельний вал у західній частині міста.

29. Йшла на північ від Татарської брами.

30. Йдеться про Успенську соборну церкву (див. напр.: *Вихованець Т.* Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? // *Острозький краєзнавчий збірник.* – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 9-16).

31. Див.: *Вихованець Т.* Церква Миколаївська // *Острозька академія XVI-XVII ст.* Енциклопедія. – С. 458-459.

32. Можливо, про нього ж згадує опис Острога від 1843 року (*Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття. – С. 147).

33. Див.: Державний архів Рівненської області, ф. 545, оп. 1, спр. 508. – Арк. 1.

34. Див. прим. 29.

Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX ст.

---

35. Див. прим. 7. Очевидно, цей міст дійсно знаходився десь на Татарській вулиці.

36. Див. прим. 18.

37. Див. попередню примітку.

38. Примітки до польського тексту джерела див. відповідно до російського варіанту.

39. Незрозуміле слово.

40. Незрозуміле слово.